

Arzu Əmiraslanova

**SOMATİZMLƏRİN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN FORMALAŞMASINDA
ROLU VƏ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Frazeoloji birləşmələr yaranan zaman müxtəlif dil kollektivləri eyni zaman kəsiyində çox əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zaman kəsiyi dilin tərkib hissəsini təşkil edən sabit dil komplekslərinin nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi andır.

Frazeoloji birləşmələrin semantikasi, onun tərkib hissəsi olan komponentlərin semantikasi ilə qismən bağlıdır. Bu zaman meydana çıxmış bağlılıq heç də açıq-aydın özünü biruzə vermir. Onun gizli mənası tərkib hissələrin dərinliyində göstərməkdədir.

Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlərin sayı nə qədər çox olarsa, nəticədə yaranmış bütövün mənasına daha çox təsir göstərmiş olacaqdır. Bəzi hallarda isə bunun əksinin də şahidi oluruq. Belə ki, ümumi halda götürdükdə heç də həmişə frazeologiyanın tərkib hissəsi olan komponentlərin sayının, onun ifadə edəcəyi mənaya təsiri özünü doğrultmur. Bu zaman ortalığa çıxan əsas amil, əlavə mənə çalarlarının yaranmasıdır. Bütöv mənalar yaranarkən, orada iştirak edən komponentlərin fəaliyyət dərəcəsi, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində daha çox rol olan idiomların sabit söz birləşməsinə qarşı qoyulur. Xarakterindən və xüsusiyyətindən asılıdır. Bu haqda rus tədqiqatçısı V.P.Jukovun çox maraqlı açıqlamaları var. O, yazır: “Əgər frazeologizm sərbəst birləşmələrin fonunda metaforik ifadə verirsə, o zaman bütöv mənənin yaranmasında komponentlərin iştirak dərəcəsi eynidir. Yox əgər birləşmənin tam mənası motivləşəcəksə, onda onu ifadə edən mənə çox/az halda tam ola bilər və onu təşkil edən komponentlərə semantik cəhətdən ümumi mənaya doğru istiqamətlənir.” (7,s130)

Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlər həm say, həm semantika, həmçinin semantik əlaqələr baxımından, bütöv mənənin formalaşmasında birbaşa öz təsirini göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən frazeologizmlərin mənasının leksik mənə ilə qarşılaşdırılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman aydın olur ki, bütöv elementləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğu kimi onlar arasında olan bağlılığı da aradan qaldırmaq mümkün olmur.

İnsanla bağlı olan frazeoloji birləşmələr həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində çoxluq təşkil edən frazeologizmlər sırasına daxildir. İnsanla bağlı olan frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin semantikasını araşdırarkən, onların insanla bağlılığı məsələsi Y. Arsenteyevin fikirlərində daha aydın təəcəssüm olunur. Bu barədə R.R.Ağayeva yazır: “Frazeologizmlərin komponentlərinin semantikasi və onların bir bütöv kimi mənasında insanla bağlılıq kifayət qədər aşkardır. Y.Arsentyeva bu sistemin dil mənsubluğundan asılı olmayaraq insan kollektivinə mənsub olan ümumi xüsusiyyətləri, eləcə də sırf ekstralingvistik amillərlə bağlı cəhətləri ifadə etməsi qənaətinə gəlmiş, sistem daxilində frazeologizmlərin insanın fiziki, psixi vəziyyətini, fəaliyyətini, davranışını, maddi vəziyyətini göstərən semantik qruplara ayırmışdır.” (1,s 25; 5, s45)

İnsanın xarakteri birbaşa onun əxlaqı və davranışı, eləcə də həyat tərzi və milli mentaliteti ilə sıx bağlıdır. İnsana aid bu xarakterik xüsusiyyətlərin verbal ifadəsində iştirak edən müxtəlif dil qruplarının daşıyıcıları, müxtəlif söz və ifadələrdən geniş surətdə istifadə edirlər. Bu istifadə özünü frazeologizmlərin yaranmasında da göstərir. Məlumdur ki, insanın xarakteri müsbət və mənfi cəhətlərlə doludur. Məhz bu səbəbdən insana xas olan xüsusiyyətlərin mənfi və müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edən frazeoloji birləşmələri yarımqrup kimi ayırmaq mümkün olan vasitələrdəndir. İstər bədii ədəbiyyat nümunələrində, istərsə də frazeoloji birləşmələr lüğətində kifayət qədər insanların xarakteristikasını ifadə edən frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu frazeologizmlərdə insana xas olan mənfi xüsusiyyətlərə misal olaraq, satqınlığı, xəsisliyi, yalançılığı, yaltaqlığı, ikiüzlüyü və s. göstərmək olar. Məsələn: *to meet somebody half way – kiməsə qarşı getmək/ müdafiə etmək, to take care of somebody – kiminsə qayğısına qalmaq, to be smb's true dog – kiminsə sədaqətli iti olmaq* və s. İnsana xas olan mənfi xüsusiyyətlərdən başqa, müsbət xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən frazeologizmlərə də rast gəlmək olar. Məsələn, kişilik, qətiyyətlik, xeyrxahlıq, sədaqətlik, dözümlülük və s. xüsusiyyətləri əks etdirən frazeologizmlərə misal ləraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn:

1. Have one`s heart in the right place – mehriban olmaq, xoş hissələr bəsləmək mənasını ifadə edir.
2. A heart of gold – qızıl ürək mənasını verir.

İngilis dilində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlərdə insanın xarakterindən bəhs edən çoxlu sayda idiomlar, atalar sözləri və s. mövcuddur. Eyni zamanda insanın xarakterindən əlavə, onun bədən üzvlərinin də frazeologizmlərdə yaranmasında çox böyük rol vardır. Belə frazeologizmlər somatik frazeologizmlər adlanır. Somatik frazeologizmlər barədə yazan görkəmli tədqiqatçı Əzizə Hacıyeva İngilis dilində olan somatik frazeologizmlərin 13 sematik qruplarını müəyyən edib, sistem halına salmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Əmək, iş fəaliyyəti zamanı insan vərdişlərinin xarakteristikası;*
2. *Hər hansı hərəkəti yerinə yetirmək tərzi;*
3. *Hərəkətin fəallığına fiziki maneənin olmasını bildirən frazeologizmlər;*
4. *Bir işi görmək istəyi və ya əksinə hərəkəti ifadə edən frazeologizmlər;*
5. *Süslük, passivlik, fəaliyyətsizlik bildirənlər;*
6. *Birgə fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə işləyənlər;*
7. *Fəaliyyətin keyfiyyətə xarakterini bildirənlər;*
8. *Nəyəsə nail olmağı bildirənlər;*

9. *Məkan bildirmək məqsədi ilə işlənənlər;*
10. *Əlin aktivliyi ilə bağlı fəaliyyətin intensivliyini bildirənlər;*
11. *Emosional vəziyyəti bildirmək məqsədi ilə işlənənlər;*
12. *Adət-ənənə, mövhumatçı insanları bildirmək üçün işlənənlər;*
13. *Arzu, istək, dilək, təbrik, əmr bildirmək üçün işlənənlər;*
14. *Xoş niyyət məqsədi ilə işlənənlər. (2, s74)*

İngilis dilində işlənən *to give smb's one's heart* – frazeoloji birləşməsi eyni ilə Azərbaycan dilində də eyni prinsip üzrə motivləşir – ürək vermə, qəlbini vermə. Başqa halda isə digər bir frazeoloji rolunda olan *to ask for a lady is hand – evlənmə təklifi etmək, qızın əllərini istəmək* formasında nadir hallarda işlənsə də, alınma strukturundadır. (1, s53)

Somatik frazeologizmlərdə Ə.Hacıyevadan sitat gətirən R.Ağayeva daha sonra yazır: “İnsanın zahiri görkəmi, onun davranışı və s. haqqında fikir formalaşdırın idiomlar çoxdur və onlar müxtəlif tematik semantik qruplarda yer ala bilər. Onu da qeyd edək ki, idiomatiklik bildirən sözlər çox işləkdir. Frazeologiyada somatik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir qrup təşkil edir. İngilis dili frazeologizmlərini bədən üzvlərinə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərin tərkibində 40-a qədər bədən üzvü adını ayırmaq mümkündür. Məsələn, qol (arm), dodaq (lip), ayaq (foot), çiyin (shoulder), burun (nose), diz (knee), bədən (body), baş (head), qulaq (ear), ürək (heart), əl (hand), üz (face), barmaq (finger), ağız (mouth), boyun (neck), dəri (skin) və s. Belə frazeologizmlər müəyyən halda toplu təşkil edir, müstəqil dil vahidi kimi, digər sözlərlə semantik-qrammatik əlaqələrdə olur.” (1, s28)

Somatik frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn:

1. *With the heavy hand – qəddar, kobud, qaba, sərt*
2. *A light hand - əli yüngül olmaq (cəld), əli izi olmaq*

Azərbaycan dilindəki “əli iti olmaq”, “əli qızıl olmaq” frazeologizmi ilə ekvivalentlik təşkil edir. Digər bir tədqiqatçı olan Nigar Vəliyeva da semantik aspekt baxımından dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində somatizmlərin rolunu qeyd etmiş, onların sistemlə təşkili, söz və ifadələrin, nitqdə işlənməsi məsələsini önə çəkərək, onların daim diqqət mərkəzində olmasını xüsusi olaraq vurğulayır. N.Vəliyeva yazır: “Məlumdur ki, İngilis dili frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Başqa dillərdə olduğu kimi İngilis dilində də saysız-hesabsız somatik tərkibli vahidlər vardır. İstər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsi üçün somatik ifadələr mühüm rol oynayır və bu ifadələrin çoxu şifahi ədəbiyyatın əsas janrları hesab olunan atalar sözləri və məsəllərdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: “*A clean hand wants no washing*” – *təmiz adama zaval yoxdur* – atalar sözlərindəki “a clean hand” – təmiz əl, pis iş görməyən adam – mənasında işlənərək somatik ifadə yaratmışdır.” (4, s55)

Digər somatik frazeologizmlərə nəzər salmaq:

1. *At the second – “ikinci əldən”, “oradan-buradan eşitmək”*
2. *At the third hand – “üçüncü əldən”* bu frazeoloji vahid daha çox səhihliyi, dürüstlüyü, doğruluğu çox az ehtimal olan məlumatdan bəhs edərkən istifadə olunur.
3. *Be the left hand – “qanunsuz doğulmaq, nigahsız doğulmaq”* mənasını verir.
4. *to have a big mouth – “boşboğazlıq etmək, çənə vurmaq, özünü öymək”*
5. *to open full mouth – “söyüşmək, abırını vermək”*
6. *to shoot at one's mouth – “ağzını Allah yoluna qoymaq”*
7. *to foot the road – “piyada çox yol getmək, ayaq basmaq”*
8. *to have smb. at one's feet – “ayağına düşmək, yalvarmaq”*
9. *to have a bed head – “başı boş olmaq, başı heçnədən çıxmamaq”*
10. *to sleep with one eye open – “bir gözü ilə yatmaq, narahat yatmaq”*
11. *to put one eyes together – “gözlərini çəpləşdirmək”*
12. *to think tooth into – “yemək yemək”*
13. *to grit the teeth – “dişlərini qıcvırmaq”*
14. *to bare one's teeth// to grin one's teeth – “irişmək, dişlərini ağartmaq”*(2, s145)

Somatik frazeologizmlər Azərbaycan və İngilis dillərində işlənərkən onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq üçün tipoloji müqayisə önəm təşkil edir. Belə ki, tipoloji müqayisə zamanı ortalığa çıxan tərcümə problemlərinin həlli üçün kontekstdəki mənanı dəqiqliklə vermək baxımından ekvivalentlilik xüsusiyyəti ön planda duran məsələlərdəndir. Məsələn, İngilis dilində işlənən “bitter tongue”, Azərbaycan dilində işlənən “acı dil” frazeoloji birləşməsinin ekvivalentidir. Hər iki dildə bu birləşmə “acı dil” mənasını ifadə etsə də bu somatik ifadə İngilis dilində “ilan kimi sancan”, Azərbaycan dilində isə “zəhər tuluğu” mənasında işlənir. Digər tərəfdən ekvivalenti olmayan somatik frazeoloji birləşmələr İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə oluna bilmirsə, bu zaman kalka üsulundan, təsvirdən istifadə olunur: Məsələn, *on the arm – “havayı”*; *to do a hot foot – “aradan çıxmaq”*; *to snap one's fingers at smb. – “kimləsə hesablaşmaq”* və s.

Azərbaycan və İngilis dillərində işlənən və insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər leksikanın özəyini təşkil edir. Bu təşkil olunma linqvistik baxımdan çox əhəmiyyətli olub, linqvistik ədəbiyyatda işlənilməmişdir. Qohum olmayan dillərdə işlənən somatik frazeologizmlər barədə Ə.Hacıyeva E.M.Sendravitsdən sitat gətirərək yazır: “Qohum olmayan dillərdə insanın bədən üzvlərinin adlarının obrazlı tərəfini müqayisə etdikdə aydın olur ki, belə sözlərin çoxu ayrı-ayrı dillərdə eyni daxili formaya malikdir. Bu nöqtəyi nəzərdən dillərin qruplaşması sərbəst səciyyə daşıyır, özündə ayrı-ayrı bədən üzvlərinə münasibətdə bu planda müxtəlif dillərə birləşə bilər.” (2, s23)

Azərbaycan dilində işlənən somatik frazeologizmlərin müəyyən bir qrupu fonetik baxımdan sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Bu fərqliliyi müəyyən edən A.Qurbanov yazır: “Azərbaycan dilində işlənən qullağını kəsmək (kiminsə), ələ almaq, ağzına su almaq, ağzını yumaq, ayağından çəkmək, əldən düşmək, burnunun ucu göynəmək kimi somatik frazeologizmləri həm hərfi, həm də məcazi mənada işlətmək olur.” (3, s30)

Somatik frazeoloji vahidlərdə işlənmiş sözlər tam sərbəst surətdə sinonim və antonim sözlərlə əvəz oluna bilər. Məsələn: *to get smb. out of one`s head – to get smb. out of (into) one`s head (heart)* kimi işlənən İngilis dilli somatik frazeoloji vahid – Azərbaycan dilində - “ayaqları yüngüldür// qədəmləri yüngüldür” kimi işləyə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən somatik frazeoloji birləşmələrin strukturu olduqca müxtəlifdir. Belə ki, onlar məzmununda olduğu kimi struktur cəhətdə də dəyişə bilər və ya modifikasiyaya uğrayıb, şəklini dəyişir. Məhz, bu səbəbdən onları təşkil edən komponentlərin sintaktik əlaqələri baxımından bir qismi söz birləşməsi şəklində, digər bir qismi isə qrammatik şəkildə formalaşmış cümlə şəklində işlənir. Bu səbəbdən də quruluş və mənə baxımdan söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan somatik vahidi somatik frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş, tamamlanmış fikri ifadə edən, intonasiya, predikativlik və modallıq baxımından cümlə strukturunu xatırladan somatik frazeoloji vahidi isə somatik frazeoloji cümlə adlandırmaq olar.

Bundan başqa somatik frazeologizmlər həm də metaforik səciyyə daşıyır. Onların metaforik xüsusiyyətləri mənə tutumu baxımından bütövlükdə əlavə üslubi və emosional çalarlıqla yüklənərək fikri poetik fiqurlar vasitəsilə ifadə edilir. Bu xarakterik xüsusiyyət müasir İngilis dilində aşağıdakı somatik frazeoloji birləşmələrdə özünü əyani səviyyədə göstərir. Məsələn: *to go about with one`s head in the air// to cock one`s nose// to look down one`s nose// to turn up one`s nose – burnunudiktutmaq, to have a level head// keep a cool head// not to lose one`s head// not to know at one`s hand is on his head or heels – başınıtirmək, to lie one`s hand// to find one`s hand and foot – əli bağlanmaq, not to harm a hair at smb`s head – başından bir tük əskik olmağa qoymamaq* kimi ifadələr ən çox işlənən somatik frazeoloji birləşmələr silsiləsindəndir. Beləliklə, sonda onu da qeyd edək ki, somatik frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malik olsalar da, eyni mənbədən törəyib eyni inkişaf yolu keçmiş birləşmələrdir. Onlar sərbəstdir, həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənir. Metaforik səciyyə daşıyır, həm sinonim, həm də antonim kimi işləyə bilər. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, somatik frazeologizmlər həm söz, həm də söz birləşməsi, eləcə də cümlə səviyyəsində məcazlaşaraq semantik bütövlük qazanır və dildə hazır vəziyyətdə, hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidləridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayeva R.R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu. / Dissertasiya. Bakı-2016. 135 s.
2. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı-Nurlan 2008. 273 s.
3. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: API-nin mətbəəsi 1983. 180 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli lingvistik təhlili. (Dissertasiya – Bakı - 2004)
5. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казан: КУ 1989. 124с
6. Сендровиц Е.М. Название частей человеческого тело в русском языке. Автореферат. М. 1876. 13с
7. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. Просвещение 1978. 160с.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, idiomlar, semantika, somatizm, komponentlər, məcazlaşma, leksemələr.*

Ключевые слова: *фразеология, идиомы, семантика, соматизм, компоненты, шкалы, лексемы.*

Key words: *phraseology, idioms, semantics, somatism, components, scales, lexemes*

SUMMARY

Somatic frazeological associations play a very important role in the formation of vocabulary of the language. Since they are formed from free word combinations and on the basis of sentences, their structure does not vary slightly from the structure of the word combinations and sentences. Thus, their structure is compatible with syntactic models of word combinations and sentences. Moreover, it is possible to make some changes in their structure by adding a new word to the composition of somatic frazeologisms.

РЕЗЮМЕ

Соматические фразеологические ассоциации играют очень важную роль в формировании словарного запаса языка. Поскольку они формируются из свободных словосочетаний и формируются на основе предложений, их структура не отличается незначительно от структуры словосочетаний и предложений. Таким образом, их структура совместима с синтаксическими моделями словосочетаний и предложений. Более того, можно внести некоторые изменения в их структуру, добавив новое слово в состав соматических фразеологизмов.